Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 2, 2024
Səh. 540-545
https://doi.org/10.62837/2024.2.540

RAMAZANLI H.X.
AMEA, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Anttropologiya İnstitutunun
«Azərbaycanın Neolitt-Eneolitt dövrü arxeologiyası» şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Ramazanlı 1946 @ mail.ru

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATININ TARİX AÇARLARI

Açar sözlər: Azərbaycan, şifahi, ədəbiyyat, texnotexqen, xalq, zamanlar.

Giriş. Ötən minilliklərdə mövcud olmuş sivilizasiyalarının [4] texnotexnogen xüsusiyyətlərini saymaqla başa vurmaq mümkün deyildir. Fərd-insanı həmiişə vahid

bir problemli məsələ daha çox narahat etməyə bilməzdi. İnsan özünün daxilində baş verən təlatümlü hadisələri, o cümlədən ən başlıcası olan xeyrlə-şəri barışdıra biləçəmi və yaxud da ona qalib gəlmək mümkündürmü? Bütün bunlara baxmqyaraq nümunəvi ədəbiyyatşünaslıq və tarixşünaslıq məsələlərə hələlik tam olaraq müsbət cavab verməkdə acizdir. Çünki önün də «Yaddaşdan əvvəlki problemlər» kimi suallara cavab və sədləri dəf etmək üçün kifayət dərəcədə təkzibolunmaz faktlara malik deyildirlər. Yuxarıda adları sadalananlardan ən başlıcası psixoloji səbəblərinnin mövcud olduğu ədəbiyyatçünaslıq-tarixşünaslıq imkanları bütün bunlaın vahidləşməsinə şərait yaratmağa maneçilik törədir. Əsl səbəblər isə insan dərrakəsinin hələ də çatmadığı, əslində mistik inkişafın qarşısının alınmasına dəlalət edir.

Ümumi mərhələ üzrə texnotexnologiyanın sürətli inkişafı insanın dünyagörüşünün yüksək səviyyədə inkişafına heç də dəlalət etmir. Çünki burada insan özü-özünü bir növ aldatmaqla cəmiyyətə təzyiq edərək onu çərçivə daxilindən kənara buraxmır.

Müasir üçdövürlü ikinci sivilizasiyanın ikinci fazasında yer tutan Dünya, ocülədən Azərbaycan da daxil olmaqla bünörəli tarix elminin elmi-nəzəri sahələri bilavasitə əfsanə, rəvayət və miflərlə əvəz olunmaqdadır. Halbuki müəyyən zamanlar çərçivələri daxilində sözü gedən problemli məsələlər nağıllar təki düşünülərək nəsr sahibləri əsərlərində onlara mənasız, hətta heç bir təcrübi əhəmiyyət daşımayan və maddi-mənəvi mədəniyyətə təsir etməyən status verirdilər. Araşdırılmalarda, təhlillərdə bu sahələri etnosun psixologiyasına daxil etməyərək əhatə etdikləri düşüncənin xəyali məlumatı kimi təhlil edərək tarixin darçərçivəli məcraına salaraq onu demək olar ki, həqiqətdən daha artıq uzaqlaşdırmağa nusbətən nail ola bildilər. Zamanlar ötəndən sonra insan istər-istəməz məcburən rəvayətləri, mifləri [9], əfsanələri və müasir mədəniyyətlərin [12] inkişafı fonunda fomalaşmasına təsir edən əhəmiyyətli şəcərəsini qoruyub saxlamış oldu. Mifoloji abidələri şəraitə uyğunlaşdırmaqla qatı din əleyharları ölülərinin ikinci üzü anttipodu olan ziddyyətli ateizmi ortaya atdılar. XX əsrdə artıq bu “birliyin” özünəməxsus cazibə təşkilatı olan biganəliyin-saymazlığın mənbəyi sayılan ateizm yaranır. Ata-babaların dediklərini,

adət-ənənələrə biganəlik və digər mənəvi mədəniyyətləri unutdurmaq və onları gözdən salmaq və biganəlik yaratmaqdan ötəri nəsilləri bilərəkdən birmənalı formada bir növ fizioloji mutasiyaya sürükləndirilidi. Sonunluqlarda bu tip elementli məsələlərə cavab tapmayan insan (şəxs) mistikaya tərəf yönələrək müxtəlif mənəviyyatçıların-doqmatların fikir-istiqamətlərini təkrar etməklə ciddi həyati-sosial inkişafdan uzaqlaşırdılar. Amma həqiqət və fəza intelekti yaradanlar hələ də Yer qitəsində [10] mövcuddurlar. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Meqalitlər; 2. Xəritələr; 3. Miflər; 4. Dünya xalqlarının rəvayətləri, müllifləri bəlli olmayan şifahi xalq ədəbiyyatı; 5. Yazılı mənbələr; 6. Memarlıq [2] abidələri və başqaları hesab olunurlar. Hər hansı təbii qanunauyğunluqlarla sıxı bağlılıq əhəmiyyətini itirməyə sövq edilirdi. Yuxarıda adları çəkilən problemli məsələləri qulaq ardına vuranlar teosofiyaya bilərəkdən insanları kor inamlara tərəf yönəldirlər.

Ötən zamanlar elm aləmində belə bir tendensiya yaranmışdı ki, tarixin daş yaddaşlarının təhlillərini mifologiyalarla və rəvayətlərlə inteqrasiya etməyini mümkünləşdirməyi vacibləşdirməlidirmi? Yaranan suallara bilavasitə cavablar verməkdən ötrü onu törədən səbəb və məqsədlərə aydınlıqlar gətirilmək tələb olunur. Məsələn, mifolgiyalarda, rəvayətlərdə Yer kürəsinin su basması və həyatın məhv olunmasının bəzi xüsusiyyətləri işıqlandırmışdır. Əsatirlər, rəvayətlər və miflər isə əksinə eranın əvvəl üçüncü minilliyin əvvəllərində Xəzər ətrafı [7] Şümerlilərin [3] sakların üzərində qələbələrinin nəqş etdirdikləri əfsanələrdə söylənilən təbiət [6] təlatümlərinin səbəb və nəticələrini bir növ şərh etmişlər. Azəbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bu tip məsələlər işıqlanddırılsa da bəzi açılmayan mahiyyətlər hələlik tam formada açılmamışdır. Məsələn, dağların dibədədər parçalanması, yerin malik olduğu formasının itirməsi, yüksəliklərdən alovun qalxması (vulkanlar), canlıların bütünlüklə məhv olması, uduzların kainatdan üzülmələri, isti buxarların kompleks şəkildə yayılmaları, onların böyük biir ocağa çevrilmələri, ardınca dünyavi buzlaşmaların baş verməsi, günəşiin, ayın ittməsi və ən nəhayət tək-tək insanların sağ qalmaları səbəbləri öz əksini hələlik tapmamışdır . Buurada geoloji, səmavi. Paleoqrafik, tarixi-arxeoloji, antropoloji elm sahələri bilavasitə nəyi və harada səbəbkarı göstərməyə qadirdir?

Aərbaycanda küttləvi təhlillər aparmağa çalışan təbiətşünas, texnikaşünas, ictimaişünas və hümanitar mütəxəsislərinin verdikləri elmi-nəzəri hipotezləri şifahi xalq ədəbiyyatındakı müxtəlif ad göstəricilərlə bağlı olan, bizə görə miflərin, əsatirlərin səbəbkarını fəzaların yerlə əlaqədar olaraq səs vermələrin təsadümü və ya qanunauyğunluqlar halların sayəsində təşkilmi olunur? Fəzada baş verən ziddiyyətli və ya qravitasiyalı qüvvələrin sayəsində Günəş sistemini 66 milyon il ərzində yellənərək hərəkətləri ilə birlikdə hər dəfə bu minvalla 32-33 milyon il ərzində meteorit yağışına-tufanına məruz qalması nəticəsində bioloji dünyanı xaos vəziyyətinə gətirib çıxardır. Beləliklə, elmin və mifoloji məlumatının əvvəlcə nəzəri əhəmiyyətini mənimsəməklə və bir-birilə ancaq vahidlik sayəsində təlatümlərdən qurtarıla bilir. Amma bu hallar tarixi-arxeoloji tədqiqatlarda hələ də uzlaşmamaqda davam etməkdədir.

Müasiir mərhələdə Yer kürəsində [8] mövcud olmuş ilkin siviilizasiyanın əlamət gösttəriciləri hesab olunan mif, rəvayət və əsatirlər kimi qəbul edilmişlər ikinci sivilizasiya hesab olunan dövrlərdə səviyyəli texnotexnoloji yüksəlişlər baş versə də insana və onun mənsub olduğu cəmiyyətə əlavə ağıl sahibliyi də yüksələ bilmişdirmi? İnsan vahid bir ağıl mövcudiyyəti sahibi kimi özünü tam mənada dərk edə bilmişdirmi? Lakin hazırkı texnotexnologiyanın yarımzirvə həddinə baxmayaraq Dünya, o cümlədən Azərbaycan da daxil olmaqla mövcud olan əhali üç sivilizasiyanın ikinci mərhələsinin ikinci pilləsində fəaliyyətlərini davam etdirsələr belə hələ də özlərini texntexnoloji yüksəlşlə bərabər eyni səvyyədə dərk edə bilmirlər. Sual oluna bilər ki, insan nə vaxt və haradan Yer kürəsinə gələ bilmişdir? Keçmişləri "tarixəqədərki zamanlar" yazmaqla miflər, rəvayətlər, əsatirlər və xülyalar adlandırılan birinci sivilizasiyanı hələ də tam halında qəbul etməyərək özümüzü zaman çərçivəsi daxilində aldada-aldada günlərimizi keçirməkdəyik. Təbii verilmiş dərketmələrin ölçilərində hələ də heç bir ümumi dəyişiliklər baş verməmişdir. Müasir elmlərin-nəzəriyyələrin getdikcə dar çərçivə hallarına salınması sayəsində onlara vahid bir sistem şəklində yanaşmadığımıza görə əsl mahiyyətini açmaq mümkün deyidir.

«Şifahi xalq əddəiyyatı»ı çərçivəsində yerləşdirilən mifologiya və sivil inkişaşf dövrlərində inşa edilən maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri bilavasitə hazırkı şəraitdə mümkün hesab olunmur. Bəs mövcudiyyətin xronikasını, dirçəlişlərini əhatə edən, onu qabardan problemli məsələləri, ehram tikintilərini, meqalitlər [11] kimi təqdim olunan memalıq [1] obyekləri qarşılıqlarının mövcudlüyününə ad vermək olar? Sirləri açılmamış ehramların, meqalit komplekslərinin fəzaya tərəf istiqamətlənmələri; kainat texnotexnologiyalarını mifdə və həqiqətdə; yerüstü yönəltmələri, kompleslər və onların sistemlərini; fəzaya çıxarılan və insan tərəfindən idarə edilən qurğular; yerüstü fəza əks-səda komples amillərinin izləri sistemləri; yenilik dövləri; mahiyyətinin miflərə və əfsanələrə çevrilmələri; neolitdəki kənd təsərrifat inqilabları; dil və yazıların yaranma səbəbləri; kurqanlar və daşlı dairələrin səbəbləri; köçetmələr [5] və onlara dair problemlər; türklər və dünyavi etnoslarının formalaşmalarına təsiri; simvolların və onların pərəsşlərinin vahidliyiinə nə ad vermək mümkündür?. Yuxarıda adları sayılanlar nisbi də olsa əsaslandırmaqdan ötrü minlərlə monoqrafik əsərlər və dissertasiyalar yazmaq tələb olunur. Ümumilikdə butipli qlobal məsələlərə Azərbaycan şəraitində epizodik aydınlıqlar gətirmək üçün bütün elmlərin vahidliyi, yaxınlaşmaları və ya uzaqlaşmaları kimi problemli məsələlərə bir sıra aydınlıqlar gətirilməkdədir. Məsələlərin həllində cüzi də olsa bilavasitə xüsusi rolu ola biləcək anlayışların təsnifatlaşdırılması tələb olunur: ən qədim zamanlardan maddi-mənəvi mədəniyyətin yaranması, tarixi inkişafın planlı strukturunu, onun paleomemarlıq amillərini, yerləşmə imkanlarını, mənbələrini, tarixi, sosial taixini, pərəstiş xüsusiyyətlərini, müdafiə imkanlarını, əsas fərqli cəhətlərini, dünəvi tamamlamalarını və mənimsəmələrini bilavasiə ön sıraya çəkilməlidir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasi M. Füzuli adına Əlyazmalar Institutu, *ISSN 2224-9257*
Filologiya məsələləri № 2, 2024
Səh. 540-545

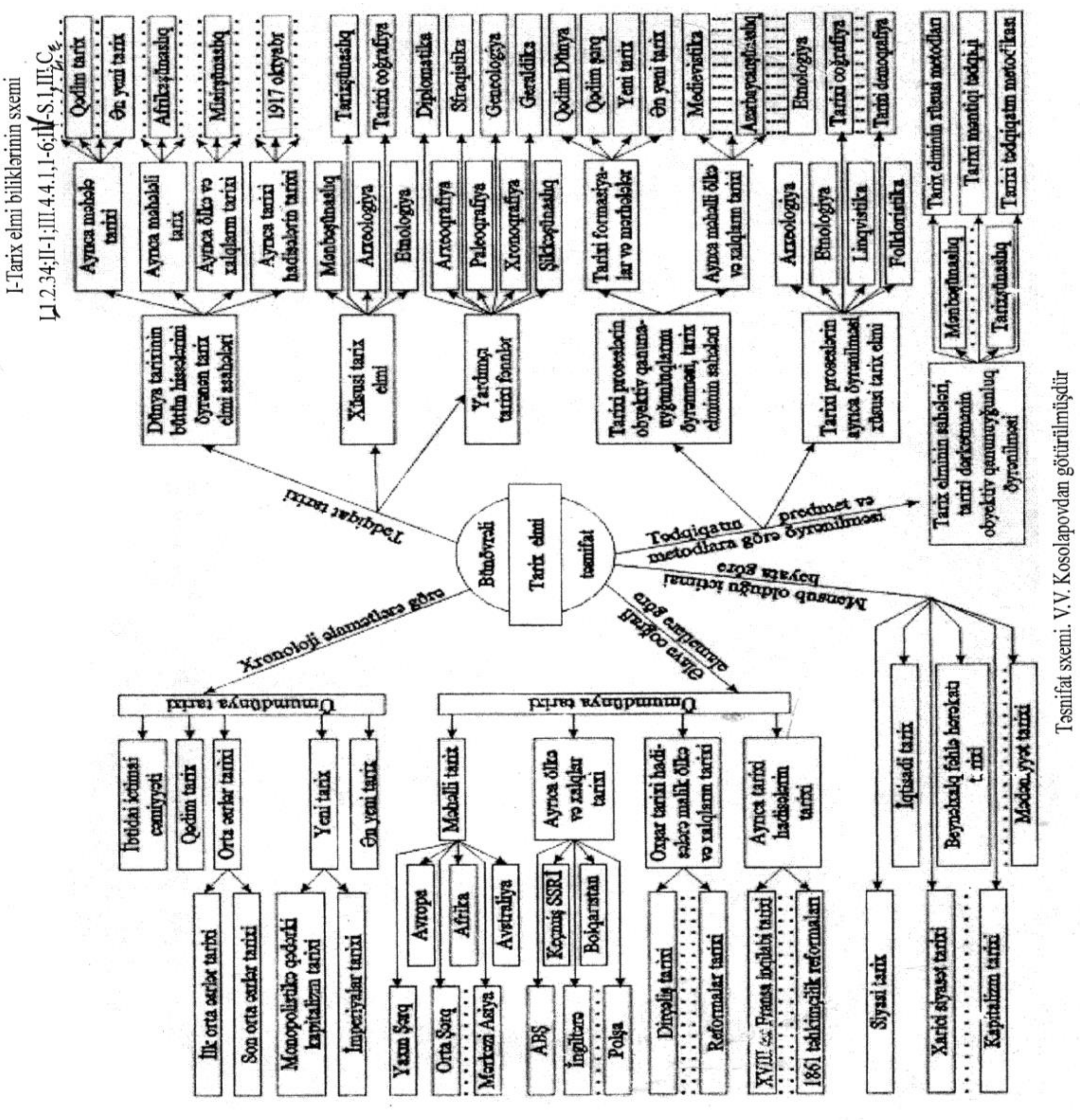

Bu tip Ümumibəşəri məsələlərinin həllində bilavastə iqlim şəraitini, iqtsadiyyatı, siyasilik, sosial, mədəni-məişət-təsərrüfat həyatının xüsusiyyətlərinin analizlərinin və kompleks sintezləşdirmələrinin köməyi ilə aşağıdakı nəticələr üzə çıxarmaq mümkündür: 1. İctmai ədəbi-tarxi tələbatlardan irəli gələn elmlərin inkişafı şərtlər; 2. Elmlərin-nəzəriyyələrin nisbi formalardakı inkişaf amilləri; 3. Elmləri nəzəri ardıcıllıqları; 4. Elmlərdəki təkamüllüklər; 5. Elmlərin qarşılıqlı suurətdə yaxınlaşmaları və bir-birinə qovuşmalarını misal olaraq göstərmək olar.

Ədəbi tarxi-arxeoloji mərhələlərdə baş vermş təbii sıçrayışlar, təkamül prosesləri, fərd-insanların formalaşmaları, pilləli dəyişmələrinin yollarının elmi-nəzəri çərçivələri daxilində aydınlaşdırılması, psixolojj, məntiqi və metodoloji əsaslarının vacib problemli məsələlərinin aspektlərinə diqqətin artırılması sayəsində önəmli nəticələrə zəmin hazırlaya biləcəkdir. Hərəkət etdirilən, dərk olunan, şüura, ifadəyə malik olan idraki fəaliyyətinin yönəldiyini istiqamətsiz düşünən fərd-insan və ya sosial yanaşmalar dəstəsi sayılan obyekt prosesəlrinin gedişində bilavasitə iş görülür və yaradılan bir an kimi canlı olaraq predmet materialında münasibət halında çıxış etmələrinə ciddi aydınlıqlar gətirə biləcəkdir. Obyektin dərki üçün müasir coxsaylı elmi-nəzəri metodologiya çeşidlərinin istifadəetmələri zamanı ikiyə bölünmüş istiqamətlərə nisbi əlavələr edilməklə nəzəri və təcrübi (emprik) mənimsəmələrinin imkanlarınını genişləndirmək tələb olunur. Analizli, sintezli, absraksiyalı, tutuşdurmalı, induksiyalar-deduksiyalar, sistemli yanaşmalar, məlumat-informasiya olunmuşlar, modernləşdirmələr kimi problemli məsələlərinin həllinə kömək etmək, nəzər-diqqət yetirmək, ölçmək, real, düşünülmüş eksperimentlərə və yaxud öyrənilən obyektlərə müdaxilə etməklə sərbəst funksiyalara malik olan metodlar mifik-tarixi imkanlarının genişlənmələlərinin təlil olunmalarına əlverişli şərait hazırlamağa qadirdir. Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatındakı miflər, əfsanələr və əsatirlər mahiyyət baxımından iki sahəni əhatə bilən çeşidlərdə bilavasitə ikili yönəltmələr kimi ortaya çıxır: a) təsvirləşdirmələr; b) riyazi rəqəmsallaşdırmalar. Yönüm sahələri sayılan rəqəmsallaşmış-riyaziləşmiş təsnifatlaşmışlar ədəbi dilin bilavastə funksiyalaşmış simvollarla sıxı surətdə bağlıdır, birincilərdə isə bi iş fenomenlərlə, yəni təsvirləşmələrlə əbədi olaraq sintetik elm sahələri sayılan fizika, tarixi coğrafiya və biologiya ilə daima təmasdadırlar.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Qasımov, A. T. Azərbaycanda memarlıq klimotologiyası. Dərs vəsaiti / A. T. Qasımov- Bakı: Təhsil.-2009.-253 s

Rus dilində:

2. Ахундов, Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана / Д.А.Ахундов.-Баку: .-Азернешр,-1986.-312 с.
3. Белицкий, М. Шумеры. Забытый мир / М.Белицкий.-Москва:-Вече.-2000.-432 с.
4. Бульгакова, И.В. Загадки и тайны древнейших цивилизаций. Хроника человечества / И.В.Булгакова.-Ростов на –Дону: Владис,-2012.-480с.
5. Бьювель, Р. Секреты пирамид / Р.Бювель., Э.Джилберт.- Москва: 1997.- 286 с.
6. Григорьев, В. И. Силы природы / В.Григорьев.-Москва: Наука,-1988.-448 с. 2000.- с.
7. Гумилев, Л.Н. Тысячалетия вокруг Каспии / Л.Н.Гумилев.-Москва: Айри-Пресс, 2014.-384 с.
8. Иоффе, Я.А. Мы и планета / Я,А,Иоффе .- Москва: Политическая литература,-1985.-230 с.

9. Мифологический словарь / ред. Е.М.Мелетинский.-Москва: Советская энциклопедия.-1990.-672 с.

10. Меликли, Т.Д. История литература Турции. Сочинения I / Т.Д.Меликли.-Баку: Элм ва хайат,-2016.-544 с.

11. Фарлонг, Д.Стоунхендж и пирамиды Египта / Д.Фарлонг.- Москва: Вече 1999-2000.-400 с.

12. Фейзуллаева, А.Г. Национальные и общечеловеческие идеи в современной азербайджанской литературе / А.Г.Фейзуллаева.-Баку: Элм и тахсил,-2016.-286 с.

Г. Х. Рамазанлы

ИСТОРИЧЕСКИЕ КЛЮЧИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ УСТНОЙ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ДОКТОР ФИЛОСОФИИ ПО ИСТОРИИ

В данной работе рекомендуется подход к основным аспектам, рассматриваемый какабстрактивнаясавокупность, дополняющая друг-друга в ходе научно-теоретических,бессмысленных процессов, многогранных направлений на определение взаимодействия науки последовательные действия и национальное самосознание в этой области. В то же время она сможет подготовить почву для своих важных результатов благодаря естественным прорывам, эволюционным процессам, формированию индивидов, выяснению путей их постепенных изменений в научно-теоретических рамках, психологических, логико-методологические основы и важные проблемные аспекты литературно-историко-археологического этапа.

G. H. Ramazanli

HISTORICALKEYSOFAZERBAIJANIORALFOLKLITERATURE
PHD IN HISTORY

This work recommends an approach to the main aspects, considered as an abstract totality that complements each other in the course of scientific-theoretical, meaningless processes, multifaceted directions to determine the interaction of science, consistent actions and national identity in this area. At the same time, it twill be able to prepare the ground for its important results thanks to natural breakthroughs, evolutionary processes, the formation of individuals, clarifying the ways of their gradual changes in the scientific-theoretical framework, psychological, logical-methodological foundations and important problematic aspects of the literary-historical-archaeological stage.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi:professor Mahmud Allahmanlı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur